

Ярослав КОНДРАЧ

ДЕПОРТОВАНІ УКРАЇНЦІ З НАДСЯННЯ 1945 р.: СОЦІОДЕМОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Проблема депортацій українців з Надсяння, Підляшшя, Лемківщини й Холмщини у 1944–1951 рр. була й залишається актуальною і потребує детальнішого вивчення. Джерельною базою даного повідомлення є документи Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді Міністрів УРСР, що зберігаються у Державному архіві Львівської області¹. До серпня 1999 р. вони перебували у відомчому архіві Міністерства праці і соціальної політики України, й інформація про них була закрита для істориків. Їх аналіз засвідчує, що спосіб переселення із прикордоння був насильницьким. Депортаційні процеси відбувалися при одночасному знищенні українського населення як поляками, так і радянськими військами, причому політична орієнтація не завжди мала суттєве значення. Але всіх із прикордонних земель переселити не вдалося. Незважаючи на терор, тортури і вбивства, невелика кількість українців залишилася на прабатьківських землях.

Як відомо, серед українців українсько-польського прикордоння однакової думки щодо переселення не було. Частина людей не мала бажання залишитися, боячись антиукраїнських акцій Армії Крайової і Війська Польського. Інші, насамперед безземельні лемки і холмщаки, потрапили під вплив радянської пропаганди. Проте значна частина українців була проти примусового виселення, на що впливала пропаганда боївків ОУН. Український національний рух від початку радянсько-польської угоди про переселення 1944 р. здійснював протидію її практичному втіленню. Керівники НКВС та радянських військових структур, виконуючи вказівки про депортації, регулярно інформували про здійснення акції переселення керівництво компартії. Депортації іноді відбувалися при лояльному ставленні до представників сусідньої нації як зі сторони поляків, так і українців, котрі час від часу закликали одні одних забути старі образи й кривди, мирно жити разом.

Переселенці мали право забирати з собою всіх домашніх тварин, зняття праці і дві тонни майна на одну родину. За втрачене майно депортовані повинні були отримати компенсацію. Як на території України, так і Польщі, всі переселенці, що займалися сільським господарством, на два роки звільнялися від податків. Усім їм радянська влада давала позику в сумі п'ять тисяч карбованців на родину на господарські потреби, яку боржники зобов'язувалися сплачувати впродовж п'яти років. Саме переселення мало відбутися за кошти держави. Беручи до уваги важке становище Польщі, уряд УРСР зобов'язувався покрити всі витрати переселення як з України в Польщу, так і з Польщі в Україну. Щоб розрекламувати умови переселення, в польських і українських часописах друкувалися відповідні

повідомлення, видавалися спеціальні пропагандистські відозви². Але не завжди те, що було зафіксовано в офіційних документах, виконувалося. Так родини депортованих з Ярослав: Сливайські, Васюта, Гречко, Кушнір, Ярош, Белей, Бялас, Гребенюк, Циран, Волошин та інші не отримали належної компенсації³.

Реєстрація влади 1944–1945 рр. виявила, що з дев'яти повітів Люблінського воєводства і з восьми повітів Ряшівського воєводства та з інших місцевостей мало виїхати в Україну 125 949 родин (497 682 осіб). Із семи тогочасних західноукраїнських областей (Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславівської, Тернопільської і Чернівецької) повинно було переселитися до Польщі 310 989 польських родин, (885 302 осіб). На переселення з Польщі в Україну подали письмові й усні заяви 123 156 родин (485 764 осіб), а з УРСР у Польщу – 305 389 родин (868 276 осіб). Отже, як в Україні, так і в Польщі, не всі, що мали право на переселення, погодилися покидати рідні оселі. В Польщі 2 793 українських родин, (11 918 – понад 22% родин), а в Україні 5 600 родин (17 026 осіб – близько 1,4 % родин) – не виявили бажання переселитися⁴.

Проти реалізації договору про переселення відразу рішуче виступили українські і польські право-радикальні політики, особливо з табору ОУН і Армії Крайової. Але загони УПА на Закерзонні не могли протистояти насильницькому переселенню українців до СРСР–УРСР.

Депортація українців з Польщі в Україну відбувалася в декілька етапів: з 5 жовтня 1944 р. до кінця серпня 1945 р.; з вересня 1945 р. до серпня 1946 р. З 28 квітня по 12 серпня 1947 р. (у ході проведення акції “Вісла”) українців виселили на північно-західні землі Польщі.

Як відомо, 9 вересня 1944 р. Польський комітет національного визволення і уряд УРСР підписали угоду про обмін населенням. Вона стосувалася поляків – колишніх польських громадян, які проживали в західних областях України, і українців у південно-східних повітах Польщі. Згідно з угодою, обмін населенням мусив відбуватися добровільно, однак на практиці обидві сторони прагнули позбутися зі своєї території “небажаної людності”. Восени і взимку 1944 р. до УРСР частина українців виїхала за бажанням. Це, насамперед, мешканці знищених війною сіл Лемківщини і Холмщини, члени і симпатички Компартії, Сельробу, москвофіли. Виїжджали також ті, що відчували страх з огляду на дії польських збройних формувань. Упродовж цього часу в Україну виїхало 122 622 родин (489 880 осіб), тобто 97% з тих, що мали переселитися. З України в Польщу переселилося 283 499 польських родин (810 415 осіб), тобто 91,06% заявлених⁵.

Однак ці дані не зовсім точні. Якщо йдеться про Ярославщину, то тут у 1945 р. у 99 населених пунктах проживало 57 000 українців, з них 34 017 переселилося на схід (до УРСР), а 20 364 – на польські північно-західні території. У межах населених пунктів кількість переселених коливалася від 3–10 до 2000 мешканців. Більшість із них оселилася у Львівській (родини Госько, Колочко, Вербешець, Величкович, Лискевич, Фетак, Демчика, Маковецька), Дрогобицькій (Ципяк, Томашевська, Кравець, Пштак, Гудка, Валькович, Грабовецький), Станіславівській (Ходань, Вітяк, Бунько, Козак, Кулька, Готеріт, Бучма, Величко, Паньква), Тернопільській (Бурба, Волак, Герич, Сумало, Мурин, Волошин, Билинський, Зайк) і Волинській (Марципкевич, Кубай, Рідкий, Смолярчук) областях⁶.

У квітні 1945 р. трагічна доля спіткала жителів с. Пискоровичі Ярославського повіту. 17 квітня об'єднані загони “Національної військової організації під командуванням “Меві” й “Волиняка” замордували, як свідчать українські дані, щонайменше 358 мешканців села. Польські джерела наводять цифру – 140 осіб. Очевидець подій Володимир Фешур згадує: “У приміщенні школи людей зібрали для розмови про переселення в УРСР. Під вечір охорона з НКВС була відізнана у Ярослав, а польські бандити оточили село і зробили кінцеву акцію. Люди збилися на другому поверсі школи так тісно, що потім трупи не можна було витягнути. А стріляли їх з першого поверху з автоматів. Кров текла по стінах, і перший поверх був залитий кров'ю”⁷.

У березні–квітні 1946 р. пройшла нова хвиля переселень з Ярославського і Томашівського повітів. Ярославщина на схід від Сяну утворювала ще досі майже не охоплений виселенням український комплекс. На нього було скеровано значні сили. Депортаційну акцію проводило Військо польське, подекуди разом з радянськими відділами. Терен довгий і вузький, втиснутий між радянським кордоном та Сяном і, що найгірше безлісний, не давав можливостей для розвитку великих операцій ні відділами УПА, ні населенню до втечі, що вплинуло на значно більший успіх у виселенні, ніж на інших територіях. Більшість українців військо викинуло, застосовуючи насильство й терор. Частина депортованих без жодного спротиву виїхала на призначені до виїзду залізничні станції. Лише незначна кількість людей таки боролася, втікала, ховалася і затрималася на своїх місцях, незважаючи на погрози і переслідування.

У червні 1946 р. польські війська охопили відразу цілу Лемківщину, невиселені залишки північної Перемищини, Ярославщину, Любачівщину, Томашівщину, Грубешівщину і, на півночі, Володавщину⁸. Населення захищалося, як могло, але сили були нерівними. Багато людей заарештовано, пограбовано і вбито. Хоча окремі села, навіть цілі околиці витримали натиск і залишилися, більшість все ж змушена була здатися. Околиці, де виселення проведене майже повністю, відділи УПА палили хати, щоб ніхто не зміг скористатися майном переселених. У лісистих теренах, де не було нормальних умов для маневрування підпілля, населення виїхало майже повністю, бо мало надію зберегти хоча б частину майна і худоби. Стійкість населення похитнула погрозлива інформація про те, що після закінчення переселенської акції вбиватимуть всіх, хто залишився на цій землі. Таке залякування впливало не менше ніж побої, убивства чи грабежі. У цій пропаганді та навіть у чинній терористичній акції активно допомагало військові польське населення, прагнучи захопити майно виселенців. Однак траплялися непоодинокі випадки, коли поляки, можливо й під впливом пропаганди УПА, надавали поміч українцям, керуючись різними як політичними, так й матеріальними розрахунками⁹.

Наприкінці Другої світової війни чимало українців з Ярослава втекло на Захід, побоюючись радянської влади, з якою в тогочасних українців асоціювався страх за своє життя й майно. Як свідчать документи Управління у справах евакуації українського, польського, чеського, словацького населення при Раді міністрів УРСР з Державного архіву Львівської області, в 1945–1946 рр. із Ярослава до України було переселено близько 1277 осіб. З цієї кількості – 480 (51%) були представниками чоловічої статі, а 459 (49%) репрезентували жіноцтво. Що стосується дітей,

то їхня кількість налічувала – 338 осіб, або 26% від загальної чисельності людей. Загальна кількість родин, яких депортували становила – 476. Звичайно що в громаді були й багатодітні сім'ї, а саме – 45 родин (Гуль, Андрухович, Майструк, Федак, Гридигов, Голушак, Маковецько), тобто майже кожна десята сім'я переселенців мала по троє або й більше дітей¹⁰.

Що стосується поділу громади за професійною ознакою, то вона представлена таким чином: робітники – 23%, хлібороби – 5%, інтелігенція – 5%, решта – безробітні, учні, пенсіонери, домогосподарки і т. д.

Якщо розглянути міську громаду за соціально-фаховим зрізом детальніше, то встановимо цілу низку нових цікавих фактів, які показують роль і місце українства в соціально-економічному та культурно-освітньому житті довоєнного і воєнного Ярославла.

Так, наприклад, робітничу сферу можна поділити на такі підрозділи: робітники (слюсар, механік, муляр, токар, кочегар, шофер) – 17%, інженерно-технічні працівники (інженер, технік, контролер, друкар, технічний монтажерж, оператор) – 1%, ремісники (швець, сапожник, коваль, кравчиня, тесля, столяр) – 2%, лісники – 0,1%. До сфери обслуговування (фотограф, годинниковий майстер, буфетник, кондитер, кухар, офіціант, візник, пекар, перукар, костюмер) належало близько 1% осіб. Працівники сільського господарства (хлібороб, комбайнер, тракторист, рільник, агроном, пасічник, селянин) – 5%, залізничники (машиніст, помічник машиніста, стрілочник) – 0,6%, торгівля (торговець, касир, продавець, бухгалтер, купець) – 1%, кооперація – 0,1%, медики і обслуговуючий медичний персонал (лікар, медсестра, акушерка, фармацевт, аптекар, зубний технік, санітарка) – 0,35%, освіта і наука (педагог, професор) – 3,6%, священнослужителі – 0,25%, державні службовці – 0,8%, працівники культури і мистецтва (бібліотекар, художник, артист, музикант) – 0,4%, юристи – 0,1%, домогосподарки – 17,5%, інваліди – 0,1%, пенсіонери – 1%, учні і студенти – 7%.

На підставі офіційних документів можемо простежити географію переселення українців з Ярославла – в основному це були західноукраїнські області: Львівська – 24%, Дрогобицька – 25%, Станіславівська – 37%, Тернопільська – 11,7%, Волинська – 0,8%, Рівненська – 0,4%.

На долю решти областей, а саме Київської, Вінницької, Запорізької, Луганської, Одеської, Кіровоградської, Харківської припадає менше відсотка від загальної чисельності депортованих¹¹.

Перемишльський повіт був наймасовішим за кількістю і масштабами переселення. З Перемишля і 142 сіл повіту депортовано в 1944–1945 рр. до УРСР 64 471 особу (16214 сімей). Кількість переселених за населеними пунктами становила від 10 (Дрогобички) до 2240 (П'яткова) і 5642 осіб (Перемишль). Значну частину виселенців даного повіту в 1945 р. було вивезено в основному до західного регіону УРСР – Львівської, Дрогобицької, Станіславівської, Тернопільської областей. Тільки із 46 населених пунктів людей виселили комплексно до однієї області. В інших 97 населених пунктах депортацію було проведено до різних областей. Мешканців Перемишля депортували аж до 11 областей України. Наймасовіші переселення зафіксовано у таких населених пунктах: м. Перемишль (5642), Валява (760), Іскань

(1115), Коштова (755), Брижава (1087), Липа Дольна (1396), Жегатин (1012), Березка (898), Сівчина (753), Мацьковичі (1445), Бушковичі (782), Ямна Долішня (1232)¹².

Завдяки війську і польській радикальній владі вдалося переселити у 1944–1946 рр. в УРСР 260 тис. осіб, що становило загалом виселених 500 тис. українців. Однак виявилось, що навіть залучення війська до переселенської акції не забезпечило повної депортації всіх українців. У кінці 1946 р. на території Лемківщини, Надсяння і Холмщини ще проживало близько 200 тис. осіб української національності. Для тодішньої польської влади це означало, що українська проблема залишається не вирішеною. В даній ситуації польська сторона хотіла продовжити переселення в УРСР, на що радянська влада не погодилася. Тоді польське партійно-державне керівництво вирішило депортувати українців на західні та північні землі Польщі. 28 квітня 1947 р. оперативна група “Вісла” в кількості 20 тис. солдатів, функціонерів уряду безпеки та міліції розпочала нову депортацію українців. У ході акції “Вісла” силами війська депортовано близько 150 тис. осіб. У квітні 1947 р. у Явожно для українського населення створено концтабір, у якому перебували ті, чия співпрацю з українським підпіллям не вдавалося довести, і які після виселення поверталися на своє попереднє місце проживання. Загалом у Явожно утримувалося майже 4 тис. осіб, у тому числі жінок і дітей. Втратили життя щонайменше 162 людей. Ті, чия співпрацю з УПА було доведено, передавалися в розпорядження військового суду, який засудив на смертну кару 173 особи, а 137 – на довічне або довготермінове ув’язнення¹³.

Отже, проблема української національної меншини в післявоєнній Польщі була розв’язана “вогнем і мечем”. Століттями ведений польський наступ на західно-українські землі закінчився, з допомогою Москви, успіхом польської політики. Тогочасна польська преса повідомляла, що української проблеми в Речі Посполитій вже не існує. В 1947–1956 рр. “нова” Польща офіційно була без національних меншин. Всі українці й білоруси, яким пощастило уникнути вивезення до СРСР, в силу обставин видавали себе за поляків. На вигнанні в Польщі українських людей переслідували та змушували до спольщення.

¹ Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. № Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. – Арк. 227–233.

² *Сергійчук В.* Трагедія українців Польщі. – Тернопіль, 1997. – С. 45–49.

³ ДАЛО. – Ф. № Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 5–93.

⁴ *Сергійчук В.* Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Центр українознавства. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 2004. – С. 128–131.

⁵ *Сивіцький М.* Історія польсько-українських конфліктів / Пер. З польської Є. Петренка. – Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2005. – Т. 1. – С. 67–71.

⁶ ДАЛО. – Ф. № Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. – Арк. 227–233.

⁷ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3. / Упор. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. – Львів, 2002. – С. 253–258.

- ⁸ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 1. – С. 84–87.
- ⁹ Щерба Г. “Евакуація-депортація” українців з Лемківщини в 1945–1947 рр. у спогадах лемків // Лемківщина. – Нью-Йорк, 1991. – Ч. 3. – С. 13–15.
- ¹⁰ ДАЛО. – Ф. № Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.
- ¹¹ ДАЛО. – Ф. № Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.
- ¹² ДАЛО. – Ф. № Р–3229. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1–266; Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 1–559; Оп. 5. – Спр. 58. – Арк. 1–217; Оп. 5. – Спр. 63. – Арк. 874–998; Оп. 8. – Спр. 41. – Арк. 1–150; Оп. 8. – Спр. 42. – Арк. 1–122; Оп. 8. – Спр. 44. – Арк. 1–26; Оп. 9. – Спр. 45. – Арк. 227–233.
- ¹³ Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3. / Упор. Ю. Сливка, М. Литвин, О. Луцький та ін. – Львів, 2002. – С. 251–258.